

कुसुन्डा भाषा-संस्कृति लोपोन्मुख हुनाका कारणहरू

नारायणप्रसाद अधिकारी^१

सार

कुसुन्डा भाषा-संस्कृतिको लोप हुनाका कारणहरूको पहिचान गर्ने उद्देश्यले गरिएको यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई अध्ययनको सारको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कुसुन्डाका आफ्ना मौलिक भाषा, संस्कृति, मूल्य मान्यता, रीतिथिति छन्, ती लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको पाइयो । यसका कारक तत्वहरूमा विकासको गति, समयको परिवर्तन, सामाजिकीकरण, वनविनाश, जीवनयापन गर्न कठिनाई गैर-प्रजातीय विवाह प्रणाली, असङ्गठित तथा स्वयम् कुसुन्डाहरूकै विकासको गतिमा ह्रास र उनीहरूको परम्परागत धारणा मुख्य रहेको पाइयो । यथार्थमा यो जाति आफ्नो मौलिकतालाई क्रमशः त्यागी समाजमा सम्मिलन हुँदै गएको छ । यो जातिमा मानव जातिकै प्रारम्भिक अवस्थाको प्रतिनिधित्व गर्ने संस्कार थियो । हाल यो हराएर गएको छ । यो जाति प्रारम्भिक हैसियत राख्ने मानव जत्था रहेको, अनुसन्धानकर्ताको प्राथमिकतामा नपरेको र आफ्नो जातीय पहिचान गुमाउने अवस्थामा पुगेको पाइयो ।

मुख्य शब्दावली : कुसुन्डा, गुणसूत्र, गैर-प्रजाति, धनुकाँड, भाषा-संस्कृति, वनराजा, सामाजिकीकरण आदि ।

^१ उप-प्राध्यापक, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.कीर्तिपुर

१. पृष्ठभूमि

नेपाल बहु-सांस्कृतिक विविधता भएको राष्ट्र हो । यहाँ बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिका आ-आफ्नै मौलिक संस्कृति, परम्परा, भेषभूषा र भाषा रहेका छन् (विष्ट, सन् २०००) ती जातजातिमध्ये कुसुन्डा लोपोन्मुख जाति हो । विश्वमा अहिले कम्तीमा २० करोड मानिस प्रारम्भिक हैसियतको जीवन यापन गरिरहेका छन् । कबिला, प्रजाति, आदिवासी जे-जस्ता शब्दले सम्बोधन गरे पनि लगभग समेटिने यो मानव समाज अधिकांश सिकारमा आश्रित छन् । वन्य उत्पादन सङ्कलन गरेर जीवन गुजार्छन् । जङ्गल-जङ्गल घुम्ने भ्रमणशील जीवनशैलीमा अभ्यस्त छन् । जातजाति भनेको समाजको तहयुक्त आन्तरिक विभाजन हो जसको सदस्यमा स्थायी पुख्यौली हुन्छ तर उसको जिउने गति फरक भएको छ । उनीहरू अब विशुद्ध प्राचीन सिकारी सङ्ग्रही रहेनन् (बोड्ने, सन् १९८८, वेरमेन, सन् १९७२, उद्धृत लुईटेल, २०५५) । यही स्थितिमा कुसुन्डा जाति बाँचेको छ । यो जातिलाई लुईटेलको शब्दमा औपनिवेशिक लहरले दबाएको छ । जनसङ्ख्याको विस्तारले पिरोलेको छ । प्राकृतिक स्रोत साधन माथिको बढ्दै गएको बाह्य चापले घचेटेको छ । वन संरक्षणको नाममा स्थापित पार्क र निकुञ्जहरूले लखेट्दै गएको छ ।

देवी सीताका दुई भाइ छोरा लव र कुशमध्ये कुशका सन्तान कुसुन्डा हुन् (अधिकारी, २०५७) । मानवशास्त्री तथा अन्य अनुसन्धानकर्ताहरूले पनि नेपालका कुसुन्डा र राउटेलाई दक्षिण एसियाका अन्तिम सिकारी-सङ्ग्रही प्रजाति, नेपालका एक मात्र घुमन्ते सिकारी, सकड्टमा परेका प्रजाति जस्ता धेरै विशेषणद्वारा चित्रण गर्दै आदिम मानव समाजको यो नमुना छिट्टै लोप हुने अवस्थामा छ भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् (राइनहार्ड, सन् १९७४, विष्ट, सन् २०००) । नेपालका सबैभन्दा पुराना बासिन्दाहरूमध्ये कुसुन्डा जाति नै होलान् (राना, सन् २०००) । भाषा- संस्कृति कुनै पनि समाजलाई चिनाउने सशक्त आधार हो (गुरुङ, २०५७) । कुसुन्डाहरूको यो आधार खस्कँदै गएको छ । समयमै यसको खोजी गरी लिपिबद्ध गर्नेतर्फ हाम्रो ध्यान जानु जरुरी छ । यही निष्कर्षको आधारमा किन कुसुन्डाहरूको भाषा- संस्कृति लोप हुँदै गए, किन उनीहरू अध्ययनको विषय बनेनन् ? जस्ता प्रश्नहरूको खोजी गर्ने रहरले यो अध्ययन गरिएको हो ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य कुसुन्डा जातिको परिचय र उनीहरूको भाषा- संस्कृति लोप हुनाका कारणहरूको खोजी गर्नु रहेको छ ।

३. अध्ययन विधि

यो अध्ययनको ढाँचा गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । कुसुन्डा जाति लोपोन्मुख अवस्थामा रहेकाले यस अध्ययनमा तिराम, प्युठान र अम्बापुर, दाङ्का १/१ कुसुन्डा परिवारलाई अध्ययनको जनसङ्ख्या र शतप्रतिशत नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । अध्ययनका लागि विशेष गरी खुला प्रश्नावली, अन्तरवार्ता, भलाकुसारी,

सहभागितामूलक अवलोकन जस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी प्राप्त सूचना तथा जानकारीहरूलाई अर्थ र बुझाइको आधारमा लिपिबद्ध गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

४. कुसुन्डा जातिको परिचय र भाषा

कुसुन्डाहरूको जातीय उत्पत्तिको धारणा, रामायणले बताएको कुशको जन्म, चेपाङको उत्पत्ति सम्बन्धी कथा र कुसुन्डाको मौखिक इतिहास मिल्छ । 'वनको राजा आयो दाली भात खायो' र कुसुन्डा जातिको भाषामा 'म्याख्या' भनेको 'राजा' हो । यस भनाइ र तिराम प्युठानका स्थानीय समुदायले कुसुन्डा जातिलाई 'वनराजा' भन्नुको कारण पनि यिनीहरूका पूर्खाहरू 'वनका राजा नै थिए रे' भनी गैर-कुसुन्डाहरूले बताएको कुरा मिल्छ (अधिकारी, २०५७) । कुसुन्डाहरूका अनुसार आफ्नो पुर्खाको मूलथलो सम्बन्धमा पूर्वतिरबाट आएको र अर्घाखाँचीको बलकोट र चुत्रावेसी तथा पाल्पाको मगरातमा पहिले आफ्ना पुर्खा भएको दावी गर्छन् । त्यही ठाउँबाट घुम्दै प्युठानको तिराम र दाङको अम्बापुरमा केही समय फिरन्ते हुँदै घरबारे कुसुन्डा भएको पाइयो ।

भाषा कुनै पनि जातिको पहिचान गराउने सशक्त आधार हो तर कुसुन्डा जातिको यो आधार खस्कंदै गएको पाइन्छ । अध्ययनकर्ताले कुसुन्डा जातिको भाषा पहिचान गर्ने हेतुले सो भाषाको खोजी गर्नुको तर हाल घरराजा भइसकेका कुसुन्डाहरूले पनि आफ्नो भाषा बिर्सिसकेका रहेछन् । तैपनि, धेरथोर वचेका शब्दहरूलाई मैले सङ्कलन गरियो । ती सङ्कलित शब्द र वाक्यहरूले मलाई निम्नबमोजिम जानकारी प्राप्त भयो :

कुसुन्डा भाषा भोट बर्मेली परिवार (Tibeto-Burman Family) को रहेछ (वरिष्ठ भाषाशास्त्री दाहाल (२०५७) सँगको कुराकानी तथा छलफल तथा समदृष्टि साप्ताहिक २०५७ फागुन १० को वि. के. रानाको लेखअनुसार राउटेले बोल्ने भाषालाई 'खाम्ची भाषा' भनिन्छ, भने कुसुन्डा भाषालाई 'कुसुन्डा भाषा' नै भन्ने गरिन्छ । खाम्ची र कुसुन्डा कुनै पनि शब्दहरू शब्द बनोट, उच्चारण र प्रवृत्तिका दृष्टिले पनि समानता देखाउँदैनन् । उदाहरणको लागि कुसुन्डा भाषामा खानुलाई 'तामनन्' र खाम्चीमा 'जाक/जाई' भनिन्छ । कुसुन्डामा टाउकोलाई 'इप्पी', पेटलाई 'गेमट' भनिन्छ, भने खाम्चीमा क्रमशः 'गेर्हा', 'गुदोड' भनिन्छ । कुसुन्डामा रगतलाई 'उयु' र खाम्चीमा 'सुई' भनिन्छ (राना, सन् २०००) ।

यो भाषा खाम मगरको भाषासँग बढी मिल्दो रहेछ । यसका केही शब्दहरू स्थानीय बोलीमा मिसिएका रहेछन् । राउटेका शब्दभन्दा कुसुन्डाका शब्दहरू ज्यादा नेपालीकृत रहेछन् (राइनहार्ड, सन् १९७६, उद्धृत अधिकारी, २०५७) । मगर भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो । हिमाली भाषासित कुसुन्डा भाषा धेरै हदसम्म मिल्छ (राना, सन् २०००) । उदाहरणका लागि मगर भाषामा केरालाई 'मोचा', तामाङ भाषामा 'मोजे' भनिन्छ भने कुसुन्डा भाषामा 'मुचा' भनिन्छ । त्यसैगरी मगर भाषामा गाउँलाई 'लाघा', लुगालाई 'भोक्टा', माछालाई 'डिस्या' भनिन्छ भने कुसुन्डा भाषामा तिनलाई क्रमशः 'लघै', 'वुक्ता' र 'डसा' भनिन्छ । कुसुन्डा भाषामा गंगटालाई 'काक्ची' र पानीलाई 'ताङ' भन्दछन् । मगरहरू 'डी' भन्छन् । यसमा 'त' र 'द' एकै स्थानबाट उच्चारण हुने दन्त्य स्पर्शी अल्पप्राण

सघोष व्यञ्जनवर्णहरू हुन् । यसका अतिरिक्त कुसुन्डा बोलीमा कोदोलाई 'माङ्मी', सर्पलाई 'तु' भनिन्छ भने भोटे भाषामा क्रमशः 'भङ्ज्या' र 'डु' भनिन्छ । वनलाई कुसुन्डाहरू 'गोलाङ्' भन्छन्, भोटेहरू 'नादोङ' र लिम्बुहरू 'ताम्भङ्' भन्छन् । यसमा अन्तिम वर्ण समान रूपले उपस्थित छ । कुसुन्डा बोलीमा 'ङ' को प्रधानता बढी भएको पाइयो । मगर भाषामा पनि 'ङ' को प्रधानता देखिन्छ । हिमाली भाषाहरूको एउटा विशेषता 'ङ' बढी प्रयोग हुनु पनि हो । यी माथि उल्लिखित शब्दहरूको समान अर्थ र ध्वनि प्रकृतिले कुसुन्डा भाषालाई भोटवर्मेली मान्न सकिने अवस्था छ ।

हगसन् (सन् १८५७) ले कुसुन्डा भाषा नेपालको दक्षिण हिमाली भेगमा पाइएको एउटा भिन्न भाषा हो भनेका छन् जुन उनले पहिलो पटक सन् १९५७ (सन् १९९२ मा पुनः प्रकाशित) २२३ शब्दहरू र १५ वाक्यहरू रेकर्ड गरी प्रकाशित गरेका थिए । राइनहार्ड (सन् १९७०) ले कुसुन्डा भाषाको अध्ययनमा चासो दिई केही शब्द र वाक्यहरू सङ्कलन गरेका थिए । उनका सहयात्री तोबा (Toba) र स्वयम् उनले रेकर्ड गरिएका भाषालाई स्तरीय रूपमा विश्लेषण गरेका थिए । त्यही विश्लेषणका आधारमा कुसुन्डा भाषा भोट-वर्मेली हो कि भन्ने विश्वास गरेको पाइन्छ । अङ्ग्रेज आवासीय प्रतिनिधि हगसनले सन् १९७० मा लेखेको एउटा निबन्धमा चेपाङ, कुसुन्डा र हायुहरू एकै प्रजातिका रहेको उल्लेख गरेका छन् । यी तीनै प्रजातिका मानिसहरूको शारीरिक बनावट र भाषाबीच समानता भेटिन्छ । यी प्रजातिहरू भुटानका ल्होपाहरूको हाँगो हुनुपर्छ भनेका छन् । यस आधारबाट भुटानका ल्होपासँग भाषागत र शारीरिक बनावट जस्ता कुराहरू मिल्न गएकाले चेपाङ र कुसुन्डाहरू सबै ठाउँमा पूर्वबाट पश्चिमतिर स्थानान्तरण हुँदै गएका हुन् (अधिकारी, (२०५७) ।

उल्लिखित विश्लेषणबाट आज कुसुन्डा भाषा कुन परिवारको हो वा होइन र उत्पत्ति कहाँबाट र कसरी भयो भन्ने कुरा त्यति महत्त्वपूर्ण होइन जस्तो लाग्छ जति कुसुन्डा भाषा कसरी संरक्षण गर्ने र त्यसलाई पुनर्जीवित (Reintroduce) गर्ने भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण छ ।

कुसुन्डा भाषा सम्बन्धी एकसरो अध्ययन भएका छन् । तल तालिकामा कुसुन्डा भाषाका सबै शब्दहरू राइनहार्ड (सन् १९७६) को सङ्कलनबाट उद्धृत गरिएका छन् । उच्चारण र टिपाइमा आ-आफ्नै तरिकाले शब्द सङ्कलन गरिएको हुनाले केही त्रुटि हुन सक्ने कुरालाई नकार्न सकिँदैन । कुसुन्डा भाषा सम्बन्धी सबैभन्दा पहिलो अनुसन्धान गर्ने भाषाशास्त्री सुयोयोशी तोबा (सन् १९७०) ले राइनहार्ड र अन्य (सन् १९७०) ले सङ्कलन गरेका सूचीमा थुप्रै अशुद्धीहरू भेटिएको मे १९-२१, २००० मा भएको Workshop session on preserving endangered language of the country मा स्वीकार गरेका छन् (राना, समदृष्टि साप्ताहिक फागुन १०, २०५६) । यसरी विभिन्न समयमा सङ्कलित कुसुन्डा भाषाका शब्दहरू यस प्रकार रहेका छन् :

नेपाली	कुसुन्डा	नेपाली	कुसुन्डा
आइमाई	निन्धी	खानु	तामनन
खरानी	जायी	छैन	अएवा/आनिये
अण्डा	ग्वा	गोडा	यिनं/इवान

नेपाली	कुसुन्डा	नेपाली	कुसुन्डा
आँखा	इनिन	गोरेटो	उन
आगो	जा	घाँटी	हान्की
उड्नु	हुबुजी	घुँडा	तुपुतु
एक	स्वासदान / आसुन	चन्द्रमा	निहो
कलेजो	क्वामु	चरा	गोतु
कान	इवो	चिसो	कन्नु
कालो	पासीदाई	छाला	गितट
ककुर	आगाई	छाती	आम्बु
के	तानन् / आतान्	हिँड्नु	सानन्
को	नाताई	जुम्रा	की
जिब्रो	इजिन	टाउको	इपी
जरा	इटाक	ठूलो	डण्डा
तातो	बोक्	सुत्नु	सिब्वन
तिमी	नु	सूर्य	यिन
त्यो	इत	सेतो	क्वासी
दाँत	उह	हरियो	हरियो
दुई	दुखु	हाड	गुवु
धुवाँ	धिमी / दुनी	हात	ऐवी
धेरै	मन्थी	बोक्रा	गितट
नड	अउशी	बोसो	गआ
नयाँ	जिन्दई	भरी	कोम्बा
नाक	इनाउ	म	त्सी
नाम	गिजी	माछा	नसा
पल्टिनु	मारन	माटो	दुवु / डु
पहाड	यिहा	मानिस	यात्सी / नियु
पहेँलो	कापाउन्	मासु	अम्बा / गोपउ
पवाँख	गिथी	मुख	उता / अता
पानी	तान	मुटु	कृकि
पात	हक	यो	ना
पिउनु	सानन	रगत	उयु
पुच्छर	यान्सन	रात	इनगाई

नेपाली	कुसुन्डा	नेपाली	कुसुन्डा
पुरुष	दोई	रातो	बाउन्
पेट	इमात	राम्रो	बीउ
पौडिनु	याउन	रुख	ई
वर्षा	तागिंवान	रौं	इपिगी
बस्नु	मिन्साउनन्	लामो	सर
बादल	धुलिन	सबै	खान्ये/स्वते
बालुवा	गली	सानो	हुनक्यान
बीउ	गिताक	सिड	इपी/गिजिन
सुख्खा	क्वाइवान	हामी	तोई

कुसुन्डा भाषाको जानकारी लिने सन्दर्भमा आफैले अध्ययन क्षेत्र प्युठान तिरामका लीलबहादुर कुसुन्डा र दाड अम्बापुरका प्रेमबहादुर ठकुरी (वनराजा) सँग छलफल र अन्तरक्रिया गरिएको थियो । अध्ययनकर्ताले नेपाली शब्द उच्चारण गरी त्यसलाई कुसुन्डा भाषामा भन्न लगाइएको थियो । दुवै उत्तरदाताहरूले पटक-पटक एउटै जवाफ दिएपछि त्यसलाई टिपोट गरी अभिलेखित गरिएको थियो । विद्युतीय सामग्रीबाट त्यसलाई अभिलेख गर्ने जानकारीको अभावले अभिलेख पद्धतिमा राख्न सकिएन । भाषालाई लिपिबद्ध गरी सही तरिकाले अभिलेख गर्ने काममा बढी अनुभवको आवश्यकता पर्दो रहेछ । लामो समयको प्रयासपछि सङ्कलन गरिएका कुसुन्डा भाषालाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

नेपाली	कुसुन्डा	नेपाली	कुसुन्डा
धनुकाँड	तुतमिउ	मासु	आम्बा
जाबी	आमाजी	आगो	जा
गोहोरो	पुई	गाई	योडवा
कालिज	ताप	गाउँ	लाहाड/लंघै
तरुल	एब्बु	बाबु	ऐई
वन	गेलाड्	आमा	माई
जाउँ	चित्तै	दाजु	माम
आउनुहोस्	अगा	भाउजू	मन्जी
घर	वाहा (उही)	भाइ	भैया
कहाँ	हाना	दिदी	बाई
माथि	नोहक	मामा	न्याम
छाप्रा (घर)	ओही	श्रीमती	ड्याडदी
रोटी	मामी	अर्काकी छोरी	निङ्ची

नेपाली	कुसुन्डा	नेपाली	कुसुन्डा
भात	सिजड्	भरे साँभ	दबसी
खाउँ	तम्दी	केरा	मुचा
सुतौँ	चिब्दी	माछा	डसा/नसा
पानी	ताड्	तपाईंको घर	नी ओहा
बसौँ	हाडनु	जाउँला	चितक
दाउरा	दजी	नाक	इनौ
खान्न	नमु	कान	एउ
लुगा	पैजी/बुक्ता	दाँत	उँहु
टोपी	मालु	खाउँला	दम्दक/चोड्दक
खुट्टा	एन	खानु	तामनन्
टाउको	इप्पी	बस्नु	साड्दी
पेट	गेमट	हिँडनु	सानन्
आँखा	इड्	छ	चिउ
घाँटी	हाड्की	तपाईँ	नु
अर्काको हात	नयू	हामी	तोइ
रगत	उयू	मगर	यगम्बु
भैसी	माही	जोगी	कालडगु
बाखा	आजकी	गुना	हाँकउँहु
कुकुर	आगै	चन्द्रमा	निहो
बाँदर	गुनड्गी	कलेजो	क्वामु
भासेँ	आम्बा	छ कि छैन	चिउकीकाउ
बाघ	म्याक	तपाईँ बस्नुहोस्	नु हाडनु
मान्छे	नीउ	भो म जान्न	ओकायत चिचहुँ
गगटा	काक्ची		
सर्प	तु	गोहोरो कहाँ पाइन्छ	पुई हाप्पेची
ढुङ्गा	एड्गु	त्यहाँ छ कि छैन	चेकीकाइ
माटो	डुम	तपाईंको घर	नी ओहाँ
कोदो	माड्मी	भात मासु खाउँ	अम्बाकजी दम्दी
खाउ	चोड्दी	तपाईंको धनुकाँड लिनु	तुतमिउ ऐगा
		रात पयो, तपाईँ घर जानुहोस् ।	इंग्गीन वाहा नु चितै

५. कुसुन्डा भाषा-संस्कृति लोप हुनाका कारणहरू

कुनै पनि जातिको आफ्नो मौलिक भाषा-संस्कृति विघटन हुनु भनेको त्यस राष्ट्रको राष्ट्रियतामाथि प्रश्न चिन्ह लाग्नु हो । त्यो जाति वा समुदाय राष्ट्रियताबाटै लोप हुनु हो । यही स्थितिमा कुसुन्डा रहेको छ । भाषाशास्त्रमा कुनै प्रजाति वा समुदायको आफ्नो मौलिकपन, संस्कृति वा भाषाको विघटन हुनुलाई भाषाको मृत्यु भनिन्छ (भाषाशास्त्री वल्लभमणि दाहालसँगको छलफल, २०५७, पौष) ।

अध्ययनकर्ताले किन कुसुन्डा भाषा-संस्कृति लोप हुने अवस्थामा पुग्यो ? भनी यसका कारणहरूको खोजी गर्न डार्विन (सन् १८५९) को विकासवादी सिद्धान्त (उद्धृत आचार्य, २०६७), भाषाशास्त्री दाहालसँगको छलफल, भाषाशास्त्रीय र मानवशास्त्रीय धारणा एवम् कुसुन्डा जातिको स्थलगत सर्वेक्षण र अन्तर्वार्तालाई आधार मानी अध्ययन गरियो । डार्विनले भनेभैं कुसुन्डाहरूले पनि फिरन्ते सिकारी जीवनशैलीलाई बचाउन नसकी लोप हुने अवस्थामा पुगे । त्यसैले उनीहरूको सन्तानोत्पादन क्रिया अर्को पुस्तामा पुग्दा पनि दोब्बर हुन सकेन । त्यसैगरी डार्विनको अनुसार आफ्ना पूर्वजहरूबाट पाउने विशिष्ट गुणसूत्र (Genes) र आफूमा विद्यमान भिन्नताले केही पुस्तापछि पृथक् प्रकृति र स्वभावका प्रजातिको उत्पत्ति हुन्छ, जुन पुरानोभन्दा अपेक्षाकृत परिस्कृत हुन्छ । यस सिद्धान्तबाट कुसुन्डा प्रजातिको मौलिक गुणमा भिन्नता देखा पर्‍यो र उनीहरूमा विद्यमान अन्तरजातीय वैवाहिक सम्बन्धले पृथक् गराउँदै लगी कुसुन्डा प्रजातिको मौलिकपन लोप हुन गयो ।

माथि उल्लिखित सैद्धान्तिक कारणहरूका साथसाथै कुसुन्डा भाषा-संस्कृति लोप (विघटन) हुनाका कारणहरू निम्नलिखित रहेको पाइयो :

- तिराम प्युठानका लीलबहादुर कुसुन्डाको भनाइमा- “कुनै पहिरोले पुरिएर, कुनै बाढीले बगाएर, कुनै भूकम्प, ज्वालामुखी र कोही जङ्गली जनावरको आक्रमणबाट मरे होलान् तर दुस्मनले मारेर भने होइन ।” यो भनाइले प्राकृतिक प्रकोपले कुसुन्डाहरू नासिएका हुन सक्छन् ।
- कुसुन्डाहरू आफ्नो जातीय समुदायसँग सङ्गठित रूपमा बसोबास नगरी गैर-कुसुन्डासँग मिश्रित रूपमा बसोबास गरेकाले पनि आफ्नो जातीय भाषा र संस्कार लोप भयो ।
- समूहमा हिँड्ने आफ्नो जातीय परम्परालाई छोडी आधुनिक समाजमा समायोजन गर्दा आफूले जानेका भाषा-संस्कृतिको प्रयोग नगरेकाले पनि सामाजिकीकरणको क्रममा कुसुन्डा भाषा र संस्कृति लोप हुँदै गएका हो ।
- आफ्नो रोजीरोटी टार्न लाहुर जाने परम्पराले पनि कुसुन्डाहरूमा आफ्नो संस्कार छोडी विदेशी संस्कृतिको प्रभाव पर्नु र बाह्य वातावरणसँगको परिचयले पनि भाषा संस्कृति लोप हुन पुग्यो ।
- कुसुन्डाभन्दा समाजमा हेय दृष्टिले हेर्ने सामाजिक आँखाले पनि आफूलाई कुसुन्डा हुँ भन्न नरुचाउनु अर्को कारण हो ।
- वन विनाश, जङ्गली जनावर, महामारी, रोगव्याधि, बसाइँसराइ, विकासको गति जस्ता कारणहरूले पनि कुसुन्डा भाषा-संस्कृतिको लोप हुन बल पुऱ्यायो ।

६. निष्कर्ष

भाषा र संस्कृति आफ्नो पहिचान र राष्ट्रियता हो । यो निरन्तर गतिशील हुन्छ । आधुनिक समाज-सापेक्ष जिउनु पर्ने बाध्यताका कारण पनि कुनै भाषा संस्कृतिको मृत्यु हुन्छ । यो अवस्था र कारण कुसुन्डाहरूमा पनि लागु भएको देखिन्छ । समग्रमा सानो स्केलमा हेर्दा कुसुन्डा भाषा-संस्कृतिको लोप हुनुमा अन्तरजातीय विवाह प्रणाली, सामाजिकीकरण, डार्विनको विकासवादी सिद्धान्त नै प्रमुख कारणहरू हुन् भन्ने अध्ययनकर्ताको निष्कर्ष रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, नारायणप्रसाद (२०५७), *कुसुन्डा जातिको संस्कृतिमा आधुनिक शिक्षा*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- आचार्य, बलराम (२०६७), *समाजशास्त्रका सैद्धान्तिक दृष्टिकोणहरू*, कीर्तिपुर : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- खत्री, प्रेमकुमार र पेशल दाहाल (२०४४), *नेपाली संस्कृति र सभ्यता*, काठमाडौं : श्रीमती कला दाहाल ।
- लुईटेल, युवराज (२०५७), *भ्रमणशील राउटे : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन*, काठमाडौं : नेपाल राष्ट्रिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- लोपवान् कुसुन्डा भाषा र संस्कृति सम्बन्धी दुई दिने कार्यशाला गोष्ठीको प्रतिवेदन*, २०५७ जेठ ६ र ७ काठमाडौं ।
- Bista, D.B. (2000). *People of Nepal*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.
- Darwin, C. (1859). *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*. London: John Murray.
- Durkheim, E. (1893). *The sociological Quarterly*, vol.16. No.3 (Summer, 1975), p.p.361-379, Taylor and Francies, Ltd.
- Gurung, H. (2057 B.S.). Neplease linguistic. *Journal of Nationalities of Nepal*. Kathmandu: SENAS.
- Hodgson, Brian H. (1857). *Journal of Asiatic Society*. New Delhi : Bengal and Asian Educational Services.
- Rana, B.K. (2000). *Dead Language*. The Kathmandu Post. April 16, 2000, Kathmandu.
- Rinhard, J. (1976). *The Bana Rajas-A Vanishing Himalayan Tribe*. Contribution to Nepalese Studies. Kathmandu: *Institution of Nepal and Asian Studies*, Tribhuvan University.